

ישראל כאנומליה דמוגרפית: בין אירופה למזרח התיכון

אלכסנדר וינרב

מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל

יצחק ששון

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה – אוניברסיטת תל אביב

ישראל היא מדינה הטרוגנית וקיים בה שילוב בין תוחלת חיים גבוהה במיוחד לבין שיעור פרייון גבוה במידה רבה מרמת התחלופה. בשל כך נהוג לראות בה אנומליה דמוגרפית ביחס למדינות המערב, והיא רואה בעצמה חלק ממדינות המערב במובנים רבים – בתרבות, במחקר המדעי, בקדמה הטכנולוגית, בצורת הממשל ובכלכלה, שבשנים האחרונות משתווה לכללות אירופה ואף עקפה רבות מהן בתוצר לנפש. במאמר זה נטען כי המפתח להבנת הפרופיל הדמוגרפי הייחודי לישראל טמון בשינוי נקודת הייחוס – ממדינות המערב למזרח התיכון. בפרספקטיבה זו המגמות הדמוגרפיות בישראל אינן חריגות כלל וכלל ובמידה רבה אף צפויות. הפרייון בישראל דומה ברמתו ובמגמה הכללית לזה של שכנותיה יותר מאשר למדינות אירופה, וכך גם שיעור הלידות מחוץ לנישואים. אף שתוחלת החיים בישראל מציבה אותה בין המדינות המובילות בעולם, תמהיל גורמי התמותה בה קרוב יותר לדפוסים במדינות המפרץ (בקרוב ערבים) ובאגן הים התיכון (בקרוב יהודים). שיעורי התמותה בישראל נמוכים אף בקרב קבוצות המשתייכות למעמד סוציו-אקונומי נמוך כגון האוכלוסייה החרדית, וזאת בניגוד לדפוסים המוכרים במערב. גם דפוסי ההגירה בישראל בשני העשורים האחרונים נעשו דומים לאלה של מדינות המפרץ יותר מאשר לאירופה, בצל הירידה בהיקפי העלייה והתגברות הגירת עבודה, המכוונת רובה ככולה לשוק העבודה המשני. בשנים האחרונות מורגש בישראל מפנה דמוגרפי על רקע חוסר היציבות הפוליטית וזעזועים חיצוניים, בהם מגפת הקורונה ומלחמת ה-7 באוקטובר, וצפויים לה אתגרים דמוגרפיים נוספים.

מילות מפתח: מגמות דמוגרפיות, ישראל, המזרח התיכון, תמותה, ילודה, הגירה, אי-ודאות.

מבוא

בתקופות של התחזיות המקובלות בדבר גודלה והרכבה של אוכלוסיית ישראל, אשר מניחות בבסיסן כי מה שהיה הוא שיהיה, וכי שינויים דמוגרפיים מתרחשים בעקבות תהליכים הדרגתיים. יתרה מזו, לישראל פרופיל דמוגרפי ייחודי בעולם, המשלב תוחלת חיים גבוהה במיוחד עם שיעור פרייון גבוה במידה רבה מרמת התחלופה, וכל זאת במדינת הגירה שאוכלוסייתה הטרוגנית מבחינה דתית ואתנו-לאומית. כלומר גם בנטרול משברים חיצוניים ובלתי צפויים, מכלול המאפיינים הדמוגרפיים הייחודי לישראל – שאותו נכנה בהשאלה "ייחודיות ישראלית" (Israeli exceptionalism) – מקשה על חיזוי עתידה הדמוגרפי. תאוריות דמוגרפיות נוטות להכללה על פני זמן ומרחב, ובראשן תאוריית התמורה הדמוגרפית, המתארת את הירידה בשיעורי התמותה והפרייון במעבר מחברה קדם-

מדינת ישראל ניצבת בפני נקודת מפנה דמוגרפית. בחמש השנים האחרונות חלו תמורות בלתי צפויות בכל אחד מרכיבי היסוד הדמוגרפיים – פרייון, תמותה והגירה – המעצבים את גודלה והרכבה של האוכלוסייה (וינרב, 2023). לראשונה מאז ראשית שנות ה-2000, שיעור הפרייון הכולל החל לרדת בכל חלקי האוכלוסייה. מגמת העלייה בתוחלת החיים הופרעה בשל מגפת הקורונה ומלחמת ה-7 באוקטובר, ואף שמדובר בזעזועים חיצוניים שהשפעתם זמנית הם עלולים לסמן את תחילתו של עידן חדש, המאופיין באי-ודאות גוברת ושינוי בתמהיל סיבות המוות. ההגירה לישראל גברה באופן לא צפוי מאז 2022 על רקע המלחמה באוקראינה, אך במקביל עולה החשש לעזיבת ישראלים ותיקים לנוכח המשבר הפוליטי המתמשך בישראל. כל אלו יחדיו מטילים ספק

הילודה, כאשר בתקופת הביניים מתרחש גידול אוכלוסין מואץ (Notestein, 1945). בסופו של דבר שיעורי הילודה מדביקים את שיעורי התמותה הנמוכים, ומושג שיווי משקל חדש שבו לא מתרחש גידול דמוגרפי משמעותי. תיאור זה מבוסס על הניסיון האירופי במרוצת המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, אם כי קיימת שונות רבה במועד תחילתו ובקצב התהליך בין חברות אירופיות שונות. לתמורות הדמוגרפיות הללו נקשרו גם שינויים חברתיים נלווים כגון תופעת העיור, הזדקנות האוכלוסייה, ירידה בבידול המגדרי וביזור הכוח הפוליטי (Dyson, 2010). יש לציין שתאוריית התמורה הדמוגרפית אינה מתייחסת במישרין לסוגיית ההגירה (Fargue, 2011), למעט הלחצים הצפויים עקב הגידול המהיר באוכלוסייה, אשר בעבר נפתרו באירופה על ידי תהליך עיור מואץ והגירה מסיבית ל"עולם החדש".

תאוריית התמורה הדמוגרפית זכתה למגוון ביקורות ועקב כך לשלל ניסוחים מחודשים. עיקר המחלוקת נגע לשתי סוגיות מרכזיות: הראשונה סביב שאלת הסיבתיות, קרי מהם הגורמים לתמורה הדמוגרפית, וכן סביב יחסי הגומלין בין התהליכים הדמוגרפיים השונים ובשאלה אם הם מתרחשים זה אחר זה על פי סדר צפוי, או באופן בלתי תלוי. הממצאים האמפיריים הראו, עם מעט יוצאים מן הכלל (למשל, הונגריה ובנגלדש), כי הירידה בתמותה קודמת לירידה בילודה והיא תנאי נחוץ לה (Angeles, 2010; Kirk 1996). אך עם זאת קיימת שונות רבה בסמיכות הזמנים בין הירידה בתמותה לירידה בילודה. לקצב שבו מתרחשים התהליכים השלכות מכריעות על גידול האוכלוסייה. במחצית הראשונה של המאה ה-19, למשל, קצב הריבוי הטבעי בשיאו של התהליך היה גבוה פי שלושה באנגליה לעומת צרפת (Mateos-Planas, 2002). כלומר מלבד הירידה בתמותה, הירידה בילודה מושפעת גם מגורמים כלכליים, חברתיים ותרבותיים, אשר השאלה לאיזה מהם ניתנה הבכורה הניעה מחלוקת רבת שנים במחקר הדמוגרפי (Cleland & Wilson, 1987).

המחלוקת השנייה נגעה לאופי התאוריה ולשאלה אם היא מנוסחת כתיאור היסטורי (כך קרה במדינות מסוימות) או כמודל ניבוי (כך יקרה בכל מדינה) (Kirk, 1996). ביקורת זו נכונה גם לאירופה, אך ביתר שאת לכלכלות המתפתחות שלאחר מלחמת העולם השנייה. התאוריה נוסחה לאחר שהתמורה הדמוגרפית נצפתה כמעט במלואה ברבות ממדינות אירופה, וההנחה הרווחת הייתה כי בסיומה ישג שיווי משקל מחודש בין שיעורי התמותה והילודה, אשר יתייצבו ברמה נמוכה משמעותית מזו של השלב הטרומ-תעשייתי. אך בעוד שהתאוריה הניחה ששיעורי הפיריון יתייצבו סביב רמת

תעשייתית לחברה מתועשת (Notestein, 1945). אף שתאוריה זו עודנה מקובלת כמסגרת כללית שמסבירה שינויים ארוכי טווח באוכלוסייה, עם השנים גברה ההבנה שקיימים הבדלים משמעותיים בין מדינות ואזורים בעולם בקצב השינוי של התהליכים הדמוגרפיים, היכן ייעצרו ואם יגיעו לנקודת שיווי משקל חדשה (Kirk, 1996). לאור הבנה זו פותחו מודלים אזוריים או כאלו הלומדים מניסיון של מדינות דומות בעבר ובהווה, שמטרתם להכיר בשונות הדמוגרפית, החברתית והכלכלית הקיימת בין חברות שונות (Raftery et al., 2012; Rogers, 1975). ואולם בשל הייחודיות הדמוגרפית של ישראל, לצד מיקומה הגיאופוליטי בין מזרח ומערב, אין קבוצת ייחוס מובהקת של מדינות שמהן ניתן להכליל ולהסיק על מגמות עתידיות עבודה.

אף כי ישראלים רבים נוטים לראות את ישראל כחלק ממדינות המערב במובנים רבים – בכלכלה, במחקר המדעי, בקדמה הטכנולוגית ובצורת הממשל – היא נותרת חריגה בהתנהגותה הדמוגרפית ביחס למדינות המערב העשירות. בשל כך היא גם ניצבת בפני אתגרים דמוגרפיים שונים בתכלית מאלו של מרבית מדינות המערב. במאמר זה אנו סוקרים את הפער שנפער בין הדמוגרפיה הישראלית לזו של מדינות עשירות אחרות בעשורים האחרונים, וכחלופה למודל המערב-אירופי נשווה את המגמות הדמוגרפיות בישראל לשכנותיה ולמזרח התיכון בכללותו. טענתנו היא כי מבעד לפרספקטיבה זו המגמות והדפוסים הדמוגרפיים בישראל לא רק שאינם חריגים אלא אף מובנים, ובמידה רבה גם צפויים. ראשית מובאת סקירה קצרה של תאוריית התמורה הדמוגרפית כמסגרת כללית להבנת שינויים ארוכי טווח באוכלוסייה. לאחר מכן מוצגת תמונת מצב של המגמות הדמוגרפיות המרכזיות בישראל בהשוואה בינלאומית, תוך הדגשת מדינות המערב מחד גיסא והמזרח התיכון מאידך גיסא. לבסוף מובא דיון באתגרים הדמוגרפיים הצפויים לישראל ובהשלכותיהם החברתיות, הכלכליות והפוליטיות. המורכבות הדמוגרפית בישראל, אף שאינה מהווה גורם יחיד ודטרמיניסטי, חשובה גם להבנת יחסי הכוחות בין מגזרים שונים בחברה הישראלית (ששון והרפז, 2023).

התמורה הדמוגרפית: מודל אירופי למזרח התיכון?

המעבר מחברה טרום-תעשייתית לחברה פוסט-תעשייתית מלווה בתמורות דמוגרפיות נרחבות. על פי תאוריית התמורה הדמוגרפית (Demographic Transition Theory) מעבר זה מאופיין בירידה חדה בשיעור התמותה, ובהמשך לה גם בירידה בשיעור

למודל האירופי. ואולם הסוציולוג ארלנד ת'ורנטון מזהיר אותנו מפני הכשל הלוגי הטמון ב"קריאת ההיסטוריה לצדדים", כלומר הצבת חברות אנושיות שונות בנקודת זמן אחת על ציר התפתחות דמיוני, המותח קו לינארי ביניהן (Thornton, 2001). במילים אחרות, לא ניתן לגזור מרמת הפריון הנמוכה באירופה, הנעוצה בתנאים הכלכליים והתרבותיים הייחודיים לה, את מה שעתידי להתרחש במקומות אחרים בעולם: לא במזרח הרחוק, שם שיעורי הפריון הם מתחת לממוצע האירופי (בין 0.7 ילדים לאישה בקוריאה הדרומית ל-1.2 ביפן); וגם לא במזרח התיכון, שלמעט במדינות שאינן ערביות (איראן וטורקיה) השיעור נשאר הרבה מעל הממוצע.

לפיכך, שאלה מרכזית בהבנת המגמות הדמוגרפיות בישראל היא איזה מודל מתאים לה – המודל האירופי או המזרח-תיכוני. מחד גיסא, כלכלת ישראל דומה לכלכלות אירופה ואף עוקפת רבות מהן במדדים מקובלים כגון תמ"ג לנפש. ישראל אף חולקת ערכים משותפים עם האיחוד האירופי ומערב אירופה בפרט, ומתוך כך לוקחת חלק ביוזמות אזוריות במדע ובתרבות. מאידך גיסא, בישראל מגמות דמוגרפיות שונות בתכלית מאלו הנחזות באירופה. הבדלים אלו ניכרים בעיקר בתחומי הפריון והמשפחה, כגון שיעור פריון גבוה במיוחד ושיעור נמוך של לידות מחוץ לנישואים. כל אלו מציבים את ישראל על מסלול דמוגרפי מובחן מזה של מדינות אירופה, המתאפייני בקצב גידול אוכלוסין מהיר ובהרכב גילים צעיר במידה ניכרת, ובשל כך מתבטא גם בהזדקנות אוכלוסייה איטית יותר. את כל אלו ישראל חולקת דווקא עם שכנותיה במזרח התיכון.

על מנת לבחון שאלה זו נסקרות המגמות הדמוגרפיות בישראל (פריון, תמותה והגירה) בהשוואה בינלאומית ובפרט ביחס למדינות אירופה והמזרח התיכון. בפרק הדיון והסיכום מוצע כי המפתח להבנת מגמות אלו נעוץ במאפיינים התרבותיים, ולא דווקא הכלכליים, שישראל חולקת עם רבות משכנותיה.

תמונת מצב דמוגרפית של ישראל: פריון, תמותה והגירה

פריון

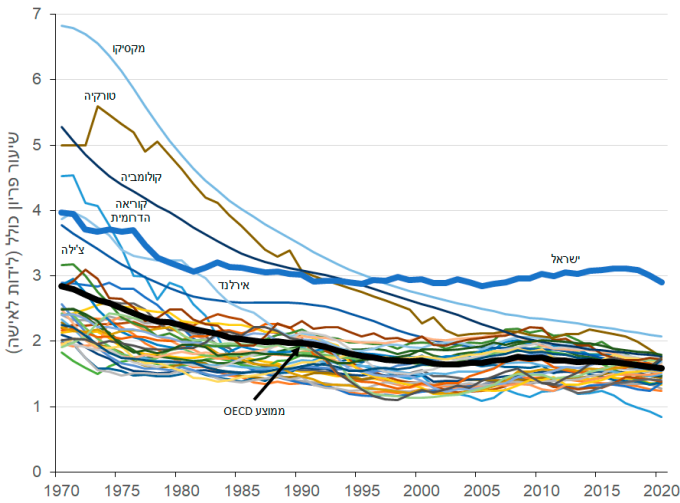
רבות נכתב על שיעור הפריון הגבוה בישראל, שהוא הגבוה מבין מדינות ה-OECD ואף עלה מאז ראשית שנות ה-2000, חרף העלייה המתמדת ברמת החיים הכלכלית, המתבטאת במדדים כגון תמ"ג לנפש והכנסה ממוצעת (תרשים 1 להלן). למעשה כבר בשנות ה-90 של המאה ה-20 תהו דמוגרפים ישראלים מדוע ישראל נבדלת ממדינות אירופה בשיעור הפריון שלה, אף שהיא דומה להן הן ברמת ההכנסה ובדפוסי הצריכה והן בתפיסות

התחלופה – מספר הלידות הממוצע לאישה שיחליף את דור ההורים בדיוק¹ – בפועל שיעור זה המשיך לרדת ברבע האחרון של המאה ה-20, וכתוצאה מכך הריבוי הטבעי ברבות ממדינות אירופה הפך שלילי (Kohler et al., 2002). מגמה מאוחרת זו יוחסה לשינויים תרבותיים שהתרחשו במדינות מערב אירופה, כגון אימוץ ערכים פוסט-מודרניים ובראשם אינדיווידואליזם והגשמה עצמית שלא במסגרת המשפחה (Lesthaeghe, 2014). בניסיון להכיל את המגמה המפתיעה הזו וגם את הערכים המניעים אותה נוסף לתאוריה המקורית שלב חדש, שזכה לכינוי "התמורה הדמוגרפית השנייה" (Second Demographic Transition).

אוכלוסיית אירופה צפויה להגיע לשיאה בעשור הנוכחי ולאחר מכן לחוות צמיחה שלילית, בעוד שאוכלוסיית המזרח התיכון צפויה לגדול בכ-40% עד שנת 2050.
(United Nations, 2022)

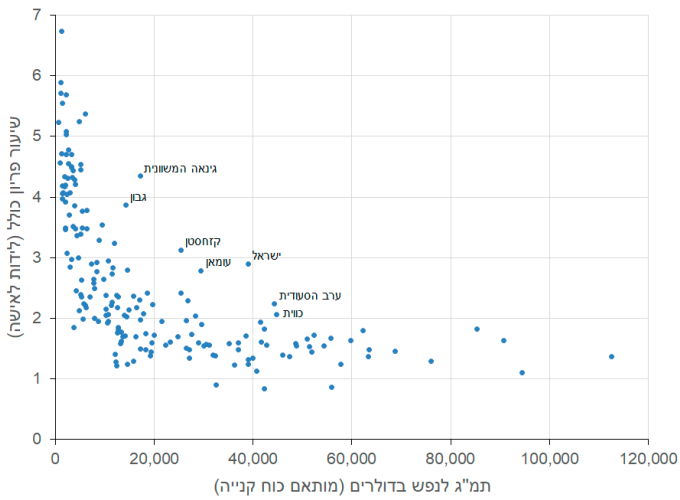
כמו כן, בעוד שהמחלוקת באירופה סבבה סביב סופה של התמורה הדמוגרפית, בחברות לא-אירופיות היא נגעה לשלבי התהליך כולו. תאוריית התמורה הדמוגרפית נוסחה סביב הניסיון של מדינות מערב אירופה וצפון אירופה, אשר על אף השונות ביניהן חוו את התמורה בתקופה היסטורית בעלת מאפיינים ייחודיים כגון תיעוש, מודרניזציה, צמיחה כלכלית, עלייה בשיעורי האוריינות באוכלוסייה ושיפור בתנאי התברואה (Szreter, 2004). ואולם בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה מדינות רבות נוספות, לרבות במזרח התיכון, חוו את התמורה הדמוגרפית במנותק מרבים ממאפיינים אלו. יתרה מזאת, התמורה הדמוגרפית במדינות רבות באסיה, באמריקה הלטינית ובמזרח התיכון התרחשה בקצב מואץ מזה של אירופה במאה ה-19. במזרח התיכון התמורה הדמוגרפית לא רק החלה מאוחר יותר והתרחשה בתנאים שונים מאלו שהתקיימו באירופה, אלא אף לא הסתיימה באותה נקודה. אם באירופה שיעורי הפריון המשיכו לרדת אל מתחת לרמת התחלופה, במרבית מדינות המזרח התיכון הירידה בשיעורי הפריון נעצרה מעל רמת התחלופה. תנאים אלו הובילו לאורך תקופה ממושכת לריבוי טבעי שלילי באירופה ולריבוי טבעי חיובי גבוה במזרח התיכון. בשל כך אוכלוסיית אירופה צפויה להגיע לשיאה בעשור הנוכחי ולאחר מכן לחוות צמיחה שלילית, בעוד שאוכלוסיית המזרח התיכון צפויה לגדול בכ-40% עד שנת 2050 (United Nations, 2022). ההנחה הרווחת היא כי מדינות המזרח התיכון טרם השלימו את התמורה הדמוגרפית, ובסופו של דבר יתכנסו

תרשים 1: שיעור הפריון הכולל במדינות ה-OECD בשנים 1970-2020

World Development Indicators: מקור:

תרשים 2: שיעור הפריון הכולל לפי תוצר ממוצע לנפש בשנת 2020

World Development Indicators: מקור:

ישראל חריגה מאוד ברמת הפריון שלה ביחס לתמ"ג לנפש, ולמעשה היא המדינה היחידה כיום מבין הכלכלות המפותחות שבה שיעור הפריון גבוה בהרבה מרמת התחלופה.

אף נצפתה בשתייה מגמת עלייה קלה (במצרים יותר מאשר בירדן) (Cetorelli & Leone, 2012; Krafft et al., 2021; Zalak & Goujon, 2017). עם זאת, בשנים האחרונות שיעור הפריון בשתייה שב למגמת ירידה ולמעשה הדביק את הפריון הישראלי. מעניין שישראל חווה מאז 2018 ירידה רצופה כמעט בפריון, למעט עלייה

ובנורמות החברתיות (כגון עמדות חיוביות כלפי שוויון מגדרי והשתתפות גבוהה של נשים בכוח העבודה) (Friedlander & Feldmann, 1993). חוקרים אלו טענו כי אומנם מרבית האוכלוסייה בישראל השלימה (חילונים ממוצא אירופי) או בדרכה להשלים (יוצאי אסיה וצפון אפריקה) את התמורה הדמוגרפית בפריון, אך עם זאת הדגישו כי קבוצות אוכלוסייה נוספות (דתיים וחרדים) אינן מצויות כלל במסלול זה. לאור זאת הם הדגישו את הטרוגניות החברה הישראלית כמפתח להבנת עתידה הדמוגרפי: ככל שקבוצות בעלות פריון גבוה יתמידו בהתנהגותן, חלקן באוכלוסייה יגדל ואף יאפיל על הירידה בפריון של הקבוצות האחרות. אגב כך הם הדגישו כי רמת הדתיות הפכה למנבא חשוב של פריון, אף יותר מהמוצא האתני ומהמעמד הסוציו-אקונומי. תובנה זו התבררה כנכונה עד ימינו, אך באופן בלתי צפוי הפריון החל לעלות מראשית שנות ה-2000 גם בקרב האוכלוסייה היהודית החילונית והמסורתית (Okun, 2016). כלומר הירידה בפריון שאפיינה את ישראל עד שנות ה-90 של המאה ה-20 נבלמה לא רק בגלל שינויים בהרכב האוכלוסייה אלא גם בגלל עלייה בפריון בקרב כל חלקי האוכלוסייה. מתנהל ויכוח רב שנים בספרות הדמוגרפית על החשיבות היחסית של גורמים כלכליים לעומת גורמים תרבותיים בהסבר למגמות פריון (Cleland & Wilson, 1987). עם זאת, בישראל נדמה כי הגורמים התרבותיים (לרבות דתיות) דומיננטיים יותר כיוון שהקשר בין רמת הפריון למדדים כלכליים חלש יחסית. תרשים 2 מראה כי ישראל חריגה מאוד ברמת הפריון שלה ביחס לתמ"ג לנפש, ולמעשה היא המדינה היחידה כיום מבין הכלכלות המפותחות שבה שיעור הפריון גבוה בהרבה מרמת התחלופה. הועלו כמה סברות לפריון הגבוה בישראל, הנטועות בסכסוך הישראלי-פלסטיני ובאיומים הביטחוניים על ישראל, בטראומת השואה וכן בצורך להשיב את העם היהודי לגודלו הקודם ובציווי הדתי "פרו ורבו", הנוגע לשניהם (Fargues, 2000; Shenhav-Goldberg et al., 2019).

כך או כך, נראה שמחקרים קודמים נטו לראות בישראל מעין אנומליה דמוגרפית לעומת מדינות מערב אירופה, אשר היו קבוצת הייחוס העיקרית. לעומת זאת, אם נשווה את ישראל למדינות המזרח התיכון נראה כי רמת הפריון בה – 2.9 לידות לאישה בממוצע – אינה חריגה כלל וכלל, ואף המגמה הכללית בעשורים האחרונים דומה לאלו שנצפו אצל שכנותיה הקרובות ביותר (תרשים 3 להלן). בירדן ובמצרים, כמו בישראל, הירידה בשיעור הפריון הכולל נעצרה כליל בעשור הראשון של שנות ה-2000 סביב 3.5 לידות לאישה, גבוה מעט מישראל, ושנים אחדות לאחר מכן

המשאבים (כספים) כלפי מטה מישראלים בשנות ה-60 וה-70 לחייהם נוטה להיות גדולה יותר בישראל מאשר במדינות אירופה (Weinreb et al., 2024). למעשה דפוס זה של העברה בין-דורית עשוי להיות אחד הגורמים המסבירים מדוע גיל הפרישה האפקטיבי גבוה בישראל בהשוואה בינלאומית. ישראלים מבוגרים נשארים מועסקים זמן רב יותר מרוב עמיתיהם באירופה, בייחוד במקצועות צווארון לבן, והם גם נוהגים לעסוק בטיפול בנכדים בתדירות גבוהה יותר (Axelrad et al., 2021; Kimhi & Shraberman, 2014). הממצאים האמפיריים הללו עולים בקנה אחד עם ההשפעות החיוביות של הסבים והסבתות על הפריון בישראל (Okun & Stecklov, 2021). קשה להעלות על הדעת כיצד נשים יהודיות בישראל היו מצליחות לשמור על הפריון הגבוה ביותר בין הכלכלות המפותחות, לצד שיעור ההשתתפות בכוח העבודה הגבוה בין מדינות ה-OECD – למעט איסלנד – ללא סיוע משפחתי נרחב.

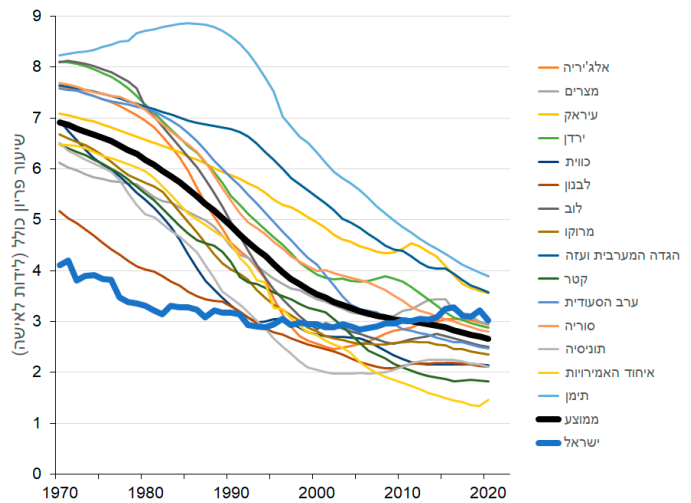
עם זאת חשוב להצביע על כמה שינויים בהתהוות. יש סימנים לירידה בשיעור הנישואים באוכלוסייה היהודית, לצד עלייה קלה בשיעור הילדים שנולדים מחוץ לנישואים (חלקם לזוגות החיים בזוגיות ארוכת טווח, המהווה תחליף לנישואים). חשוב מכך, שיעור הגירושים עולה בהתמדה בכל הגילים באוכלוסייה הערבית המוסלמית, ובייחוד בקרב נשים צעירות. מגמות אלו עולות בקנה אחד עם העלייה ברמת ההשכלה של נשים. בקרב ערביי ישראל בפרט, יותר משני שלישים מכלל הסטודנטים הערבים להשכלה גבוהה בישראל הן נשים (75% בין סטודנטים ערבים לתואר שני). למגמות אלה יהיו השלכות על הנישואים, על בניית המשפחה ועל החברה הישראלית בכללותה (וינרב, 2022).

תמותה

מבחינת מאפייני התמותה הסטנדרטיים, ישראל אינה מדינה מזרח-תיכונית טיפוסית. אומדני האו"ם לתוחלת החיים בלידה בישראל בשנת 2019, השנה האחרונה שבה מדד זה לא הושפע מנגיף הקורונה, עומדים על 81 שנים לגברים ו-85 שנים לנשים. אלה גבוהים ב-8.8 וב-7.4 שנים, בהתאמה, מהמוצע של שכנותיה הישירות של ישראל – מצרים, ירדן, סוריה ולבנון – והם גבוהים בכשלוש שנים מהמוצע במדינות ערביות עשירות ובהן כוית, קטר, ערב הסעודית והאמירויות (United Nations, 2022).

ישראל גם אינה מדינה מזרח-תיכונית טיפוסית מבחינת תמותת תינוקות וילדים. אומדנים של צוות מיוחד באו"ם להערכת תמותת ילדים מראים כי כ-2.7 תינוקות מתוך כל 1,000 לידות בישראל מתים לפני יום

תרשים 3: שיעור הפריון הכולל במדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה, 1970–2020

מקור: World Development Indicators

קשה להעלות על הדעת כיצד נשים יהודיות בישראל היו מצליחות לשמור על הפריון הגבוה ביותר בין הכלכלות המפותחות, לצד שיעור ההשתתפות בכוח העבודה הגבוה בין מדינות ה-OECD – למעט איסלנד – ללא סיוע משפחתי נרחב.

קלה בשנת 2021 בצל מגפת הקורונה, ונדמה שמדובר בתחילתו של שינוי מגמה (וינרב, 2023). גם במקרה זה מדובר בירידה שמתרחשת בכל חלקי האוכלוסייה – בקרב נשים מוסלמיות, נוצריות ודרוזיות וכן בקרב יהודיות בכל רמות הדתיות (אם כי השינוי הגדול ביותר חל בקרב דתיות וחרדיות). ואולם בשלוש המדינות שיעור הפריון עודנו גבוה במידה משמעותית מרמת התחלופה ובוודאי ביחס לשיעור הפריון הממוצע באירופה, הנמוך כמעט במחצית.

כמו במדינות אחרות במזרח התיכון, נישואים ומשפחה עודם ממלאים תפקיד מרכזי בחיי היומיום בחברה הישראלית. ניתן לראות ביטוי לכך בשיעור הנמוך מאוד של לידות מחוץ לנישואים – פחות מ-8% מכלל הלידות בישראל – לעומת 42% מהלידות בממוצע באיחוד האירופי (למ"ס, 2022; Eurostat, 2020). התפקיד המרכזי של מוסד המשפחה בישראל מתבטא גם בדרכים אחרות. ישראלים יהודים וערבים כאחד מקיימים קשרים משפחתיים תכופים ואינטנסיביים (Raz-Yurovich, 2014; Okun & Stecklov, 2021), גם אם הסיבות למגע וההקשר הכולל משתנים בין אותן תת-אוכלוסיות (Schwarz et al., 2019). ניתוח השוואתי של העברות בין-דוריות בין משקי בית מראה כי גם זרימת

כל אחת מתשומות הבריאות הללו היא תוצר של גורמים אחרים במורד הזרם (downstream effect), חלקם מבניים וחלקם התנהגותיים. גורמים מבניים כגון סביבת המגורים, תנאי העבודה, המעמד הסוציו-אקונומי ואף אפליה ממוסדת הפכו זה מכבר להסבר מועדף על חוקרים, מכיוון שניתן למסגר אותם במונחים של אי-שוויון ואי-צדק. אך בישראל נראה כי האוכלוסייה החרדית בריאה מהממוצע, ועל פי מדדים עקיפים גם בעלת תוחלת חיים גבוהה יחסית, על אף מיקומה הסוציו-אקונומי הנמוך (צ'רניחובסקי ושרוני, 2015). אם המטרה שלנו היא להבין את ישראל כאנומליה דמוגרפית, הגורמים ההתנהגותיים – בעיקר "גורמי סיכון", כפי שהם מכונים בספרות האפידמיולוגית – חשובים לא פחות, שכן דווקא בהיבט זה ישראל שונה מאירופה ודומה יותר לאגן הים התיכון: היא גם מזרח-תיכונית וגם ים-תיכונית.

ישראל נמצאת בתחתית רשימת מדינות ה-OECD בצריכת אלכוהול (3.0 ליטר לנפש בשנה לעומת 8.6 ליטר בממוצע), והיא חמישית ברשימה בצריכת הפירות והירקות היומית בקרב מבוגרים.

נמחיש טענה זו באמצעות שתי דוגמאות. ראשית, ישראל נמצאת בתחתית רשימת מדינות ה-OECD בצריכת אלכוהול (3.0 ליטר לנפש בשנה לעומת 8.6 ליטר בממוצע), והיא חמישית ברשימה בצריכת הפירות והירקות היומית בקרב מבוגרים (World Bank Open Data, n.d.). כל אחד מהדפוסים הללו מושרש עמוק בהרגלי השתייה והתזונה המקומיים. אלה יכולים אומנם להשתנות עם הזמן, אך הם גם חלק ממורשת תרבותית העוברת מדור לדור ובייחוד בחברות עם קשרי משפחה (גרעינית ומורחבת) חזקים. שנית, שיעורי העישון (המתוקננים לגיל) בקרב מבוגרים בישראל, שעמדו על 20.7% בשנת 2021, נמוכים בהשוואה לאירופה אך מצויים בין מצרים (24.5%), כוויית (19.9%) ובחריין (15.2%) (WHO, n.d.). מעניין שהקשר של גורמי סיכון אלה להשמנה ולסוכרת מתבטא בישראל בצורה שונה מאשר במדינות ערב. בעוד ששיעור המבוגרים המסווגים כבעלי עודף משקל או בהשמנת יתר בישראל הוא אחד הנמוכים ביותר במדינות ה-OECD – רק בקוריאה הדרומית, ביפן ובצרפת השיעור נמוך יותר – דוח של ארגון הבריאות העולמי (WHO) משנת 2016 מייחס כ-6% מכלל מקרי המוות בישראל לסוכרת מסוג 2 – יותר מפי שניים מהממוצע במדינות ה-OECD (כ-2.9%), כאשר במקסיקו בלבד נצפה שיעור גבוה יותר (WHO, 2016). זהו ללא ספק דפוס התחלואה המזרח-תיכוני

הולדתם הראשון, לעומת ממוצע של 15.1 מקרי מוות אצל שכנותיה הישירות של ישראל ו-5.4 מקרי מוות במדינות ערביות עשירות. ההבדלים בין ישראל למדינות אחרות במזרח התיכון בתמותת ילדים (מתחת לגיל חמש) גדולים אף יותר (UNICEF, 2023).

מנגד, באותם המדדים ישראל גם לא בדיוק אירופית אלא היא ממוקמת בין המודל האירופי למודל המזרח-תיכוני. ליתר דיוק, מדדי הליבה של האוכלוסייה היהודית בישראל קרובים לאלה של מדינות דרום אירופה, ובפרט יוון, איטליה, צרפת וספרד. מדדי הליבה של האוכלוסייה הערבית בישראל קרובים יותר למדדים מקבילים במדינות הערביות העשירות ואף טובים מהם. כך למשל, שיעור תמותת התינוקות באוכלוסייה היהודית בישראל עמד על כ-1.9 מקרי מוות לכל 1,000 לידות בשנת 2021 – שיעור דומה לזה של מדינות דרום אירופה – וזאת חרף שיעור גבוה יותר של לידות בסיכון גבוה בקרב אחוז ניכר של נשים חרדיות, בשל היעדר בדיקות טרום לידה (למ"ס, 2022). יש דמיון למדינות דרום אירופה גם בשיעורי התמותה (המתוקננים לגיל) מהתאבדות ואף ממחלות לב ומשבץ, אם כי בישראל שיעור התמותה ממחלות לב ושבץ נמוך עוד יותר (וינרב וסלע, 2021). בהתחשב בדפוסים דומים אלה אין זה מפתיע שתוחלת החיים של נשים יהודיות וגברים יהודים, העומדת כיום על 86 לנשים ו-82 לגברים, דומה לזו של מקביליהם בדרום אירופה ואף גבוהה במעט.

לעומת זאת, תוחלת החיים של ערביי ישראל – אף שהיא נמוכה מתוחלת החיים של יהודי ישראל ב-5.2 שנים בקרב גברים וב-3.9 שנים בקרב נשים – דומה לתוחלת החיים בקטר ובאיחוד האמירויות (World Bank Open Data, n.d.). גם שיעור תמותת התינוקות בקרב ערביי ישראל, כ-5.2 מקרי מוות ל-1,000 לידות, נמצא בדיוק בטווח של אותן מדינות עשירות (למעט כוויית, שם שיעור תמותת התינוקות גבוה יותר).

דפוסים מגוונים אלה תואמים להטרגוניות של אוכלוסיית ישראל, שהוזכרה קודם לכן, לא רק מבחינת הבדלים "מגזריים" בין יהודים לערבים אלא גם מבחינת נקודות המוצא של היהודים. במבט רחב, הספרות הדמוגרפית טוענת שהבדלי בריאות בין קבוצות באוכלוסייה נובעים הן מפערי נגישות ואיכות של שירותי הבריאות והן מהבדלים באורח החיים ובהתנהגויות מקדמות בריאות (ששון ורגב, 2022). הגורם הראשון הוא תוצאה של מדיניות טובה ועושר לאומי, בסדר הזה, כפי שעולה מהשוואה שיטתית של מדדי בריאות האוכלוסייה באירופה ובארצות הברית (Bleich et al., 2012). הגורם השני הוא במידה רבה פונקציה של "תשומות הבריאות": שיעורי עישון, תזונה ופעילות גופנית (הן פעילות יומיומית הן אינטנסיבית).

המוות צפויים ומשתנים בהדרגה, ובשל כך שיעורי התמותה אינם נתונים לתנודתיות משמעותית. הנחה זו התבררה כנכונה עבור מרבית מדינות אירופה מאז מלחמת העולם השנייה, כיוון שתקופה זו אופיינה ביציבות פוליטית יחסית. הנחה זו הייתה תקפה גם עבור ישראל בעשורים האחרונים, אך אירועי השנים האחרונות עשויים להצביע על שינוי המגמה. ראשית, מגפת הקורונה הובילה לירידה של כשניים עד שלושה חודשים בתוחלת החיים בלידה בישראל בשנת 2020 (וינרב, 2021), אם כי מדובר בירידה קטנה יחסית בהשוואה בינלאומית (Aburto et al., 2022). בשנים העוקבות נצפתה התאוששות מהירה ושיעורי התמותה בישראל היו נמוכים מתמיד – מגמה שהתהפכה עם פרוץ מלחמת ה-7 באוקטובר (וינרב, 2023). אף כי מדובר בזעזועים חיצוניים שהשפעתם על תוחלת החיים זמנית, הם עלולים לסמן את תחילתו של עידן אפידמיולוגי חדש המאופיין בחזרתן של מגפות ומלחמות כגורמי מוות בולטים, וכתוצאה מכך גם באי-ודאות גוברת. הכלים העומדים לרשותנו כיום לחיזוי תמותה ותוחלת החיים אינם מותאמים לעולם המתהווה, כיוון שאינם מביאים בחשבון אי-ודאות זו ואת השפעתם של משברים גלובליים ומקומיים. הנקודה הזאת רלוונטית במיוחד למתודות סטוכסטיות (כגון מודלים מסוג random walk) המכניסות לתחזיות שונות על בסיס טווחים היסטוריים, אם כי גם כאן יש חשיבות רבה לבחירת המדינות ולתקופת הייחוס.

הגירה

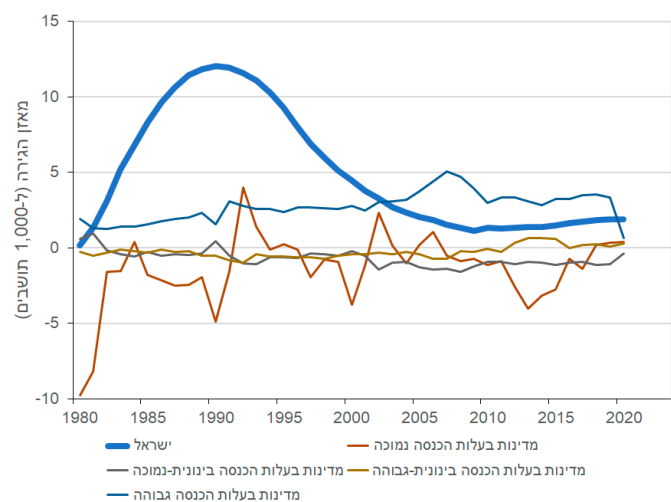
בפרספקטיבה היסטורית ניתן לראות בישראל מדינת הגירה. ב-1990 הגיע שיעור הישראלים שנולדו בחו"ל ל-36%, אך נתון זה ירד בהדרגה ל-25% ב-2015 (World Bank Open Data, n.d.). לצד הגידול הטבעי, הגירה היוותה מרכיב חשוב בצמיחת אוכלוסיית מדינת ישראל, אשר גדלה פי 12 ב-75 שנותיה. הבסיס להגירה ההיסטורית לישראל היה ונותר במידה רבה גם כיום אתנו-דתי, ולכן מבדל אותה מתופעת ההגירה למרבית מדינות אירופה. עם זאת, בשני העשורים האחרונים פחתו במידה רבה זרמי ההגירה (עלייה) לישראל על בסיס חוק השבות. מספר העולים בשנים 2002-2021 עמד על כ-22 אלף בשנה בממוצע, לעומת ממוצע של כ-60 אלף עולים בשנה בעשרים השנים שקדמו להן (למ"ס, 2024). חריגה בהקשר זה היא שנת 2022, שבה נקלטו כ-74 אלף עולים על רקע הפלישה של רוסיה לאוקראינה בחודש פברואר של אותה שנה.

תרשים 4 ממחיש עד כמה ישראל יוצאת דופן בפרספקטיבה גלובלית. בארבעת העשורים האחרונים מאזן ההגירה היה חיובי בממוצע במדינות בעלות

המובהק ביותר בעידן הנוכחי. שכיחות סוכרת מסוג 2 במזרח התיכון גבוהה יותר מאשר בכל אזור אחר בעולם (Sherif & Sumpio, 2015), ובישראל היא גבוהה יותר בקרב האוכלוסייה הערבית לעומת האוכלוסייה היהודית. בגילים 30-55 למשל, שיעור ההיארעות הסגולי (לגיל) של סוכרת מסוג 2 גבוה פי שניים עד שלושה בקרב נשים ערביות לעומת יהודיות, ופי 1.5 בקרב גברים ערבים לעומת יהודים (Jaffe et al., 2017).

הכלים העומדים לרשותנו כיום לחיזוי תמותה ותוחלת החיים אינם מותאמים לעולם המתהווה, כיוון שאינם מביאים בחשבון אי-ודאות גוברת ואת השפעתם של משברים גלובליים ומקומיים.

תרשים 4: מאזן ההגירה בישראל ובמדינות שונות על פי רמת הכנסה ממוצעת לנפש, 1980-2020

מקור: UN Data

הנקודה הכללית העולה מהשוואות אלה היא שנתוני הבריאות והתמותה הממוצעים בישראל דומים לדפוס האזורי, בעוד שהמשותף לישראל ולמדינות צפון אירופה או מזרח אירופה נמוך בהרבה. אם כן, במונחים של בריאות ותמותה יש לבחון את ישראל ביחס לדפוסים במדינות ים-תיכוניות בעלות הכנסה גבוהה, שבהן אורח חיים ומאפיינים תזונתיים דומים. כלומר למעט היחס לאלכוהול, מדינות ערב העשירות – לצד אליטות עשירות במדינות ערב העניות שהן שכנותיה של ישראל – הן חלק מאותו הקשר דמוגרפי-תרבותי.

מלבד המגמות ארוכות הטווח יש לציין גם אירועים בלתי צפויים שהובילו לעלייה חריגה בתמותה בישראל בשנים האחרונות. ככלל, השיטות המקובלות בעולם לחיזוי תוחלת החיים מבוססות על ההנחה שגורמי

על פי ההגדרה החדשה אומדן הישראלים העוזבים (אך גם השבים) גבוה פי 2.5 לערך מהאומדנים הקודמים, ועקב כך נגרעו מאוכלוסיית ישראל קרוב ל-60 אלף תושבים בשנים 2012–2020.

יותר מ-275 יום במצטבר בשנה שלאחר צאתם, מהם 90 הימים הראשונים ברצף. על פי ההגדרה החדשה אומדן הישראלים העוזבים (אך גם השבים) גבוה פי 2.5 לערך מהאומדנים הקודמים, ועקב כך נגרעו מאוכלוסיית ישראל קרוב ל-60 אלף תושבים בשנים 2012–2020 (כהן-קסטרו, 2023). היבט חשוב הוא שקליטת העלייה בתקופה זו פיצתה על מספר העוזבים נטו, כך שמאזן ההגירה הכולל נותר חיובי. אף על פי כן מדובר לטעמנו בתופעה מדיאגנה. ראשית, למעט מאפיינים דמוגרפיים בסיסיים כגון גיל, מגדר ומצב משפחתי איננו יודעים הרבה על העוזבים (רבהון, 2023), אך יש יסוד להניח כי הם נחשבים להון אנושי איכותי יותר מהמומצע ועזיבתם מסכנת את המשך הצמיחה הכלכלית בישראל (בן-דוד, 2019). בשל מיעוט הנתונים איננו יודעים אם קליטת העלייה מפצה על אובדן הון אנושי זה ברמת האוכלוסייה שנית, קיים חשש כי מגמת העזיבה של ישראלים ותיקים, ובפרט מקרב האליטה הכלכלית והמדעית, תגבר בשל חוסר היציבות הפוליטית המתמשך – משבר שאופיין בחמש מערכות בחירות מאז 2019 והגיע לשיאו בשנה האחרונה על רקע ניסיון הרפורמה המשפטית ומלחמת 7 באוקטובר. גם כאן לדאבונו אין עדיין בנמצא נתונים עדכניים על היקפי העזיבה והחזרה בשנה זו, כך ששאלה קריטית זו נותרה בעינה.

דיון וסיכום

טענתנו המרכזית במאמר זה היא כי ישראל נדמית לאנומליה דמוגרפית בעיקר כאשר משווים אותה למדינות המערב העשירות, אך כאשר משנים את נקודת הייחוס למזרח התיכון, המגמות הדמוגרפיות בישראל אינן כה חריגות ובמידה רבה אף צפויות. הפיריון בישראל דומה ברמתו ובמגמתו הכללית בעשורים האחרונים לזה של שכנותיה הקרובות ביותר – ירדן ומצרים. אף שתוחלת החיים בישראל גבוהה מאוד בהשוואה בינלאומית, דפוסי התמותה בה לפי גיל וסיבת המוות מצויים בין מדינות דרום אירופה (יהודים) למדינות המפרץ העשירות (ערבים). גם בדפוסי ההגירה בשני העשורים האחרונים נעשתה ישראל דומה למדינות המפרץ יותר מאשר לאירופה, בעיקר על רקע הירידה בהיקפי העלייה (למעט בשנתיים האחרונות) והתגברות

הכנסה גבוהה, והוא אף עלה כמעט בהתמדה לאורך תקופה זו. במדינות עניות או בעלות הכנסה בינונית, לעומת זאת, מאזן ההגירה היה אפסי או שלילי בממוצע במרבית השנים. ישראל אינה משתייכת בבירור לאף אחת מהקבוצות הללו, כיוון שקלטה מהגרים בשיעור גבוה בהרבה מהממוצע במדינות העשירות במהלך שנות ה-90 של המאה ה-20. לעומת זאת, עם תום גל ההגירה מברית המועצות לשעבר בתחילת שנות ה-2000, מאזן ההגירה לישראל היה נמוך מהממוצע במדינות העשירות (אך עדיין חיובי באופן עקבי). כלומר ישראל מצויה בשני העשורים האחרונים בין המדינות העשירות לכל שאר המדינות, ולמעשה שיעור ההגירה אליה פחת דווקא בתקופה שבה הוא עלה בממוצע במדינות העשירות האחרות.

נוסף על תופעת העלייה, בשלושת העשורים האחרונים – בעקבות האינתיפאדה הראשונה – החל שוק העבודה בישראל להסתמך על מהגרי עבודה. ישראל משתייכת כאמור למועדון המדינות בעלות הכנסה גבוהה לנפש, ובשל כך מהווה מוקד משיכה למהגרים ממדינות עניות יותר. ואולם לעומת מדינות מערב אירופה ישראל אינה מציעה מסלול לקבלת מעמד של תושב קבע (אף לא לעובדים מיומנים). משנת 2010 ואילך ישראל החלה להסדיר את מעמדם של מהגרי העבודה באמצעות שורה של הסכמים דו-צדדיים עם המדינות השולחות – תחילה עם תאילנד ובהמשך עם בולגריה, מולדובה, רומניה, אוקראינה וסין (והסכמים מוגבלים יותר עם נפאל וסרי לנקה) (רייכמן וקושנירוביץ', 2019). הסכמים אלו תרמו להסדרת זכויותיהם של המהגרים לישראל אך ללא שינוי מהותי של הרעיון המארגן, שלפיו מסלול ההתאזרחות ואף תושבות קבע מוגבלים בעיקר לזכאי חוק השבות ובני משפחותיהם. בכך ישראל דומה למדינות המפרץ העשירות יותר מאשר למדינות מערב אירופה, ולכן תופעת ההגירה אליה מלווה באתגרים שונים מאלו של אירופה (הרחבה בפרק דיון וסיכום). ישראל צפויה להמשיך להוות יעד הגירה למהגרים ממדינות עניות יותר, אך על פי רוב מדובר בעובדים בענפים ספציפיים (חקלאות, בניין וסיעוד), והיא אינה צפויה להפוך ליעד הגירה בולט לעובדים בעלי הון אנושי גבוה ממדינות מקבילות לה ברמת ההכנסה.

נקודה חשובה היא כי לצד ההגירה לישראל קיימת מגמה בלתי מבוטלת של עזיבת ישראלים. הלמ"ס עדכנה לאחרונה את הגדרת הישראלים העוזבים כדי שתשקף את תופעת ההגירה בצורה מהימנה יותר. על פי ההגדרה הישנה, ישראלים הוגדרו כמהגרים אל מחוץ לישראל אם שהו בחו"ל 365 יום ברציפות. ההגדרה החדשה, לעומת זאת, כוללת ישראלים ששהו בחו"ל

(העלייה בתמותה ובהיקפי העלייה לישראל). אלו וגם אלו מוסיפים לאי-הוודאות הכרוכה בחיזוי עתידה הדמוגרפי של ישראל. משברים חיצוניים מטבעם קשים מאוד לחיזוי, אך סביר להניח ששכיחותם תגבר על רקע חוסר היציבות הפוליטית הגובר בישראל ובעולם. ככל ששיטות הניבוי מתבססות על מגמות העבר – ובפרט על אלו של מדינות המערב, אשר אופיינו ביציבות יחסית מאז מלחמת העולם השנייה – הן עלולות להעריך בחסר את התנודתיות האפשרית של כל אחד מתהליכי היסוד הדמוגרפיים, ובעקבות זאת גם את גודל האוכלוסייה והרכבה. בהקשר של הגירה בפרט, אי-הוודאות אינה כרוכה רק באומדן שטפי ההגירה פנימה והחוצה אלא גם באפיון היוצאים והנכנסים, כיוון שהאחרונים אינם מפצים בהכרח על הראשונים בתרומתם הפוטנציאלית לצמיחה הכלכלית ולחוסן הלאומי.

שנית, אף שישראל עשויה להימצא על סיפה של נקודת מפנה דמוגרפית, הצמיחה הדמוגרפית בה צפויה להימשך בעשורים הקרובים בשל המומנטום הדמוגרפי (קרי גידול אבסולוטי במספר הלידות מדי שנה, על אף הירידה בשיעור הפריון, עקב הרכב הגילים הצעיר באוכלוסייה). בשל כך האתגרים הדמוגרפיים הניצבים בפני ישראל שונים בתכלית מאלו של אירופה וצפון אמריקה וקרובים יותר לאלו של המזרח התיכון. אוכלוסיית ישראל ממשיכה לצמוח בקצב של כ-2% לשנה, ועל פי תחזית הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה תגדל לכ-15 עד 20 מיליון תושבים בטווח של 30 שנה. להמשך הצמיחה הדמוגרפית בישראל ישיתרונות ברורים אל מול אירופה: הזדקנות האוכלוסייה מואטת וישראל אינה תלויה בקליטת הגירה על מנת למלא את הגירעון הדמוגרפי בכוח העבודה (Harper, 2014).

אך יש גם חסרונות רבים. צפיפות האוכלוסין בישראל תגבר מאוד באזור רגיש מבחינה סביבתית שיש בו משאבים מוגבלים (טל, 2017). עד כה הצליחה ישראל להתמודד עם אתגר זה, למשל באמצעות השקעות גדולות וחכמות במערכות התפלת מי ים ושימוש במים ממוחזרים. אך האם היא תמשיך לעמוד באתגר זה עד יום הולדתה ה-100, עם אוכלוסייה הגדולה בעשרות אחוזים מכפי שהיא היום, נוסף על כשמונה מיליון פלסטינים בגדה המערבית ובעזה, וכל זאת באזור אקלימי רגיש שבו אירועי חום קיצוני עלולים להפוך שכיחים יותר? יש להביא בחשבון גם את שכנותיה של ישראל, שיתמודדו עם אתגרים דומים אך ללא השקעה מספקת בתשתיות. קריסת מקורות המזון והמים במדינות שכנות היא תרחיש אפשרי, אולם קשה מאוד להכניסו לתחזיות דמוגרפיות. קשה עוד יותר לדמיין תרחישים מסוג זה כאשר אירופה וצפון אמריקה מהוות את קבוצת הייחוס שלנו.

תופעת הגירת העבודה. בשונה ממדינות מערב אירופה וצפון אמריקה, מדיניות ההגירה בישראל מכוונת לשוק העבודה המשני בלבד (חקלאות, בניין וסיעוד). השוואה בין מדינות היא אסטרטגיה מחקרית רווחת (Dogan, 2008). בחירה מושכלת של קבוצת הייחוס חיונית לחיזוי המגמות הדמוגרפיות העתידיות בישראל ולהבנת ההשלכות והאתגרים הנלווים להן. על אף הנטייה לראות בישראל חברה המצויה בעיצומה של תמורה דמוגרפית שטרם הושלמה, על פי המודל האירופי, אין למעשה ערובה לכך שמודל זה נכון עבורה. ההשוואה לאירופה נובעת משתי הנחות שאינן מבוססות. הראשונה היא הנחת האירוצנטריות, שאינה ייחודית לישראל, שלפיה אירופה היא מודל-על לאוכלוסיות אנושיות מאז המהפכה התעשייתית. ההנחה השנייה היא שבשל הדמיון הכלכלי של ישראל למדינות מערב אירופה, ואולי גם בשל קשרי הגומלין ההדוקים עימן, ישראל תדמה להן גם מבחינה דמוגרפית. במאמר זה הדגמנו כי לגורמים הקשורים לתרבות, להתנהגות ולמדיניות קשר הדוק לתהליכים הדמוגרפיים בישראל, בהשוואה בינלאומית, יותר מאשר המדדים המאקרו-כלכליים. בשל כך ישראל אינה מצויה באותו מסלול דמוגרפי כמו מדינות מערב אירופה וצפון אמריקה, ולכן יש לבחון מחדש את הנחות היסוד הללו.

תקדים אחד לבחינה מחדש של הנחות היסוד הוא היחס לדתיות מבעד לפריזמה של תאוריית החילון. תאוריה זו גרסה כי תהליכי מודרניזציה יובילו לנטישה של פרקטיקות דתיות לצד נסיגתה של הדת כמוסד חברתי מרכזי, לרבות ההפרדה בין דת ומדינה (Swatos & Christiano, 1999). אף כי תאוריה זו זכתה לתמיכה אמפירית מסוימת בחברות אירופיות (Gorski & Altinordu, 2008), השערה זו התבררה כשגויה במזרח התיכון, לרבות בישראל. כאמור לעיל, דתיות היא המנבא הדמוגרפי החשוב בישראל כיום ולכן אין יסוד להניח כי היא נמצאת במסלול שבסופו ממתנה התמורה הדמוגרפית השנייה, הכרוכה במעבר מקולקטיביזם לאינדיווידואליזם. עדות נוספת לכך ניתן למצוא בתפקיד המרכזי שנישואים ומשפחה ממשיכים למלא בחברה הישראלית (וינרב, 2022).

לאחר שסקרנו את שלושת תהליכי היסוד הדמוגרפיים בישראל ואת האופן שבו הם השתנו על פני זמן ביחס למדינות אחרות, נוכל לגזור כמה מסקנות לעתיד. ראשית, נדמה כי בשנים האחרונות חלו שינויים בלתי צפויים בכל אחד מתהליכי היסוד הדמוגרפיים בישראל. חלק משינויים אלו עשויים לסמן היפוך של המגמה ארוכת הטווח (הירידה בפריון), ואילו שינויים אחרים הם תוצר של זעזועים חיצוניים שהשפעתם ככל הנראה זמנית

- (עמ' 159–180). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית.
<https://tinyurl.com/mpwnde56>
 טל, א' (2017). **הארץ מלאה: התמודדות עם פיצוץ אוכלוסין בישראל**. הקיבוץ המאוחד.
- כהן-קסטרו, א' (2023). מתודולוגיה חדשה לאמידת הגירה בין-לאומית של ישראלים בלמ"ס. **הגירה**, 13, 145–160.
<https://tinyurl.com/3ry265t3>
- למ"ס – הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). **שנתון סטטיסטי לישראל 2022**.
<https://tinyurl.com/3257na6h>
- למ"ס – הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2024). **עולים לישראל, לפי יבשת וארץ מגורים אחרונה ושנת עלייה, 1984–2022**.
<https://tinyurl.com/2p9h6ysf>
- צ'רניחובסקי, ד' ושרוני, ח' (2015). הקשר בין הון חברתי לבריאות בקרב חרדים. בתוך א' ויסוד' צ'רניחובסקי (עורכים), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2015** (עמ' 383–409). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית.
<https://tinyurl.com/3h8rms8w>
- רבהון, ע' (2023). ישראלים בחו"ל: הגדרות, נתונים ותנועות הגירה.
הגירה, 14.
<https://tinyurl.com/ydbj2r3j>
- רייכמן, ר' וקושנירוביץ, נ' (2019). **יעילות ההסכמים הביטורליים: גיוס, מימוש זכויות, תנאי חיים ותעסוקה של מהגרי עבודה לענפי החקלאות, הבנייה והסיעוד בישראל, 2011–2018**. המרכז האקדמי רופין, רשות האוכלוסין וההגירה ו-CIMI.
<https://tinyurl.com/3wsd6rxs>
- ששון, י' והרפז, י' (2023). האם הדמוגרפיה תכריע? יחסי כוח בין המגזרים בישראל שלאחר שלטון האחסולים. **סוציולוגיה ישראלית**, כ"ד(2), 160–177.
<https://tinyurl.com/mr2uzauv>
- ששון, י' ורגב, ע' (2022). אישוויון מעמדי בבריאות ובתמותה בישראל: סקירה תאורטית ואמפירית. **סוציולוגיה ישראלית**, כ"ג(1), 109–132.
<https://tinyurl.com/5n7dwe64>
- Aburto, J.M., Schöley, J., Kashnitsky, I., Zhang, L., Rahal, C., Missov, T.I., Mills, M.C., Dowd, J.B., & Kashyap, R. (2022). Quantifying impacts of the COVID-19 pandemic through life-expectancy losses: A population-level study of 29 countries. *International Journal of Epidemiology*, 51(1), 63–74. <https://doi.org/10.1093/ije/dyab207>
- Angeles, L. (2010). Demographic transitions: Analyzing the effects of mortality on fertility. *Journal of Population Economics*, 23, 99–120.
<https://doi.org/10.1007/s00148-009-0255-6>
- Axelrad, H., Luski, I., & Sherman, A. (2021). *Employment and happiness levels: The impact of employment on levels of happiness among Israelis ages 60-80*. Taub Center for Social Policy Studies. <https://tinyurl.com/327e9pd6>
- Bleich, S.N., Jarlenski, M.P., Bell, C.N., & LaVeist, T.A. (2012). Health inequalities: Trends, progress, and policy. *Annual Review of Public Health*, 33, 7–40. DOI: 10.1146/annurev-publhealth-031811-124658
- Cetorelli, V., & Leone, T. (2012). Is fertility stalling in Jordan? *Demographic Research*, 26, 293–318. DOI:10.4054/DemRes.2012.26.13
- Cleland, J., & Wilson, C. (1987). Demand theories of the fertility transition: An iconoclastic view. *Population Studies*, 41(1), 5–30.
<https://doi.org/10.1080/0032472031000142516>
- Dogan, M. (2008). Strategies in comparative sociology. In M. Sasaki (ed.), *New frontiers in comparative sociology* (pp. 11–44). Brill.

במאמר זה ביקשנו להעריך מחדש את הפרופיל הדמוגרפי של ישראל, שהוא אומנם אנומלי ביחס למדינות מערב אירופה וצפון אמריקה, אך אינו כה חריג ביחס למזרח התיכון. לעיתים ישראל דומה יותר לשכנותיה הקרובות ולעיתים למדינות המפרץ הרחוקות, ואם יש דמיון לאירופה מדובר במדינות השוכנות באגן הים התיכון. כל אלו יחדיו מהוות את קבוצת הייחוס הדמוגרפית של ישראל.

*

מחקר זה מומן על ידי משרד החדשנות, המדע והטכנולוגיה במסגרת תמיכתו במרכז ארכימדס לניתוח מערכות יישומי באוניברסיטת תל אביב. הדעות והעמדות המובעות במאמר זה הן של המחברים בלבד.

פרופ' יצחק ששון הוא חבר סגל בכיר בחוג לסוציולוגיה ואתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב. בעל תואר שלישי בסוציולוגיה עם התמחות בדמוגרפיה מאוניברסיטת טקסס באוסטין והיה עמית בתר-דוקטורט ב-London School of Economics. מחקריו עוסקים בדמוגרפיה ובאי-שוויון בבריאות ובתמותה. isasson@tauex.tau.ac.il

פרופ' אלכסנדר וינרב הוא מנהל המחקר במרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. עד 2019 היה פרופסור מן המניין במחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת טקסס באוסטין. קודם לכן שימש מרצה במחלקה לסוציולוגיה ואתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. בעל תואר דוקטור בדמוגרפיה ובסוציולוגיה מאוניברסיטת פנסילבניה והיה פוסט-דוקטורנט בדמוגרפיה באוניברסיטת שיקגו. טרם חזרתו ארצה עסקו מחקריו בעיקר בשינויי אוכלוסייה במדינות מתפתחות. weinrebim@gmail.com

מקורות

- בן-דוד, ד' (2019). **עזיבת הארץ המובטחת: מבט על אתגר ההגירה מישראל**. מוסד שורש למחקר כלכלי-חברתי.
<https://tinyurl.com/328v6tjw>
- וינרב, א' (2021). **תמותה עודפת ותוחלת חיים בישראל בשנת 2020**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית.
<https://tinyurl.com/2m3sb8ez>
- וינרב, א' (2022). מגמות עכשוויות בנישואים וגירושים בישראל. בתוך א' וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2022** (עמ' 223–245). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית.
<https://tinyurl.com/3yavtktn>
- וינרב, א' (2023). הדמוגרפיה של ישראל 2023: ירידות בפרייון, בהגירה ובתמותה. בתוך א' וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2023** (עמ' 351–386). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית.
<https://tinyurl.com/35f85rm8>
- וינרב, א' וסלע, א' (2021). כמה מקרי מוות אפשר למנוע בישראל? ניתוח משווה של סיבות המוות ב-37 מדינות. בתוך א' וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2021**

- Dyson, T. (2010). *Population and development: The demographic transition*. Bloomsbury Publishing.
- Eurostat (2020). 42% of births in the EU are outside marriage. <https://tinyurl.com/mwyducuh>
- Fargues, P. (2000). Protracted national conflict and fertility change: Palestinians and Israelis in the twentieth century. *Population and Development Review*, 26(3), 441-482. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2000.00441.x>
- Fargues, P. (2011). International migration and the demographic transition: A two-way interaction. *International Migration Review*, 45(3), 588-614. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2011.00859.x>
- Friedlander, D., & Feldmann, C. (1993). The modern shift to below-replacement fertility: Has Israel's population joined the process? *Population Studies*, 47(2), 295-306. DOI: 10.1080/0032472031000147026
- Gorski, P.S., & Altinordu, A. (2008). After secularization? *Annual Review of Sociology*, 34, 55-85. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.34.040507.134740>
- Harper, S. (2014). Economic and social implications of aging societies. *Science*, 346(6209), 587-591. DOI: 10.1126/science.1254405
- Jaffe, A., Giveon, S., Wulffhart, L., Oberman, B., Baidousi, M., Ziv, A., & Kalter-Leibovici, O. (2017). Adult Arabs have higher risk for diabetes mellitus than Jews in Israel. *PLOS ONE*, 12(5), e0176661. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0176661>
- Kimhi, A., & Shraberman, K. (2014). *Labor income inequality trends in Israel*. Policy Paper No. 2041.10. Taub Center for Social Policy Studies. <https://tinyurl.com/mwtw3apm>
- Kirk, D. (1996). Demographic transition theory. *Population Studies*, 50(3), 361-387. <https://doi.org/10.1080/0032472031000149536>
- Kohler, H.P., Billari, F.C., & Ortega, J.A. (2002). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4), 641-680. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2002.00641.x>
- Krafft, C., Kula, E., & Sieverding, M. (2021). An investigation of Jordan's fertility stall and resumed decline. *Demographic Research*, 45, article 19, 605-652. DOI: 10.4054/DemRes.2021.45.19
- Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(51), 18112-18115. DOI: 10.1073/pnas.1420441111
- Okun, B.S. (2016). An investigation of the unexpectedly high fertility of secular, native-born Jews in Israel. *Population Studies*, 70(2), 239-257. DOI: 10.1080/00324728.2016.1195913
- Okun, B.S., & Stecklov, G. (2021). The impact of grandparental death on the fertility of adult children. *Demography*, 58(3), 847-870. <https://doi.org/10.1215/00703370-9015536>
- Mateos-Planas, X. (2002). The demographic transition in Europe: A neoclassical dynastic approach. *Review of Economic Dynamics*, 5(3), 646-680. <https://doi.org/10.1006/redo.2001.0156>
- Notestein, F.W. (1945). Population – The Long View. In W. Schultz (ed.), *Food for the World* (pp. 36-57). University of Chicago Press.
- Raz-Yurovich, L. (2014). A transaction cost approach to outsourcing by households. *Population and Development Review*, 40(2), 293-309. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2014.00674.x>
- Raftery, A.E., Li, N., Ševčíková, H., Gerland, P., & Heilig, G.K. (2012). Bayesian probabilistic population projections for all countries. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(35), 13915-13921. <https://tinyurl.com/ymubrx5>
- Rogers, A. (1975). *Introduction to multiregional mathematical demography*. Wiley.
- Schwartz, E., Khalaila, R., & Litwin, H. (2019). Contact frequency and cognitive health among older adults in Israel. *Aging & Mental Health*, 23(8), 1008-1016. <https://doi.org/10.1080/13607863.2018.1459472>
- Shenhav-Goldberg, R., Brym, R., & Lenton-Brym, T. (2019). Family welfare effort, total fertility, and in vitro fertilization: Explaining the Israeli anomaly. *Canadian Review of Sociology*, 56(3), 421-438. DOI: 10.1111/cars.12255
- Sherif, S., & Sumpio, B.E. (2015). Economic development and diabetes prevalence in MENA countries: Egypt and Saudi Arabia comparison. *World Journal of Diabetes*, 6(2), 304-311. <http://dx.doi.org/10.4239/wjd.v6.i2.304>
- Swatos Jr, W.H., & Christiano, K.J. (1999). Introduction – Secularization theory: The course of a concept. *Sociology of Religion*, 60(3), 209-228. <https://doi.org/10.2307/3711934>
- Szreter, S. (2004). Industrialization and health. *British Medical Bulletin*, 69(1), 75-86. <https://doi.org/10.1093/bmb/ldh005>
- Thornton, A. (2001). The developmental paradigm, reading history sideways, and family change. *Demography*, 38(4), 449-465. DOI: 10.1353/dem.2001.0039
- United Nations – Population Division (2022). *World population prospects 2022: Summary of results*. <https://tinyurl.com/bdzyhrr7>
- UNICEF (2023). *Levels & trends in child mortality: Report 2022*. United Nations Children's Fund. <https://tinyurl.com/4f2pxuhj>
- Weinreb, A., Shraberman, K., Weiss, A. (2024 – in press). *Israel's National Transfer Accounts, 2018: Baseline patterns*. Taub Center for Social Policy Studies.
- WHO (2016). *Global Report on Diabetes*. <https://tinyurl.com/3mpj46m7>
- WHO (n.d.). *The global health observatory*. <https://tinyurl.com/4v3hhrve>
- World Bank Open Data (n.d.). <https://data.worldbank.org/>
- Zalak, Z.A., & Goujon, A. (2017). Exploring the fertility trend in Egypt. *Demographic Research*, 37, article 32, 995-1030. DOI: 10.4054/DemRes.2017.37.32

הערה

1. במדינות עם תמותה נמוכה שיעור זה עומד על כ־2.1 לידות לאישה.